

ЗА СИМВОЛИКАТА НА ПЕЩЕРАТА В КУЛТА КЪМ МИТРА

Олег Александров

Култът към Митра е обект на научно изследване още от XIX в. Според Фр. Кюмон, римският култ е с ирански произход и е безспорно индоевропейски (Cumont 1896–1899; 1903; 1913). Разпространението му се дължи преди всичко на присъединяването на източните провинции към империята и силното влияние, което оказва върху римската армия. При своето придвижване на запад, както съвсем правилно отбелязват Фр. Кюмон и всички автори, изследвали мистериите след него, древната религия търпи силни влияния – халдейски, малоазийски, елинистически (Cumont 1913, 45–56). Този факт силно затруднява научното изследване и интерпретиране на култа.

В Месопотамия слабият и примитивен маздеизъм е силно повлиян от научната и добре систематизирана теология на халдеите. Легендите на двете религии се сближават, а боговете отъждествяват. Най-важната последица от този етап в движението на митраизма на запад е, че семитските астрономически знания и астрологически вярвания, плод на дълги научни наблюдения, се наслагват върху иранските натуралистични култове. Митра е отъждествен с вавилонския бог на слънцето Шамаш¹. Все още не е решен напълно въпросът, доколко астрологическите вярвания са повлияли на доктрината на култа. Докато Фр. Кюмон заявява, че астрономическите съвпадения са случайни и служат само да респектират неофитите, то други автори твърдят, че именно в тях трябва да се търси истинската същност на религията (Ulansey 1991, 21).

При своето проникване в Римската империя, култът има завършена догматична система, а литургическите му традиции са установени още в началото на неговото разпространение. За съжаление не е възможно да се установи точно в коя област и по кое време култът е приел характерните черти, с които е познат в римските провинции². В своето движение на запад, култът е трябвало да се съчетае с елинските идеи, за да не бъде асимилиран. Иранските божества започват да се отъждествяват с олимпийските богове. Митра, който още в Месопотамия е отъж-

дествен със Шамаш, естествено се свързва с Хелиос. Персийското име обаче не се заменя с преводното, както се случва с други божества.

Важна последица от тези трансформации е, че смътните образи на източното въображение (персите не изобразяват своите богове), придобиват точните форми, с които гръцките скулптори извайват олимпийските богове. Вероятно дотогава те никога не са възприемани в човешки образ. Заедно с това, чуждоземните черти в образите на маздейските герои неизбежно се променят. Именно смекчаването на тези черти способства по-лесното им възприемане на запад. Вероятно главната сцена в култа – Митра-бикоубиец е създадена от скулптор от Пергамската школа.

Необходимото приспособяване към новите условия не е погрешило на митраизма да опази своя предимно персийски церемониал. Философската и доктринална страна на култа остава непроменена от елинистическата епоха, чак до неговото изчезване през V в. сл.Хр. В култа съжителстват, както изтънчена теология и извисена духовност, така и древните традиции на една примитивна цивилизация.

Тъй като писмените данни са недостатъчни, поради мистериалния характер на култа, неговата доктрина и литургични практики се възстановяват преди всичко чрез иконографски и епиграфски анализ на митраистичните паметници (Campell 1968). Това прави, естествено, възстановката хипотетична.

Главна сцена в митраистичните релефи е убийството на бика – тауроктонията, изобразяваща момента, в който Митра забива нож в шията на животното. В сцената присъстват куче, змия, скорпион и гарван. От двете страни са Каутес и Каутопатес, съответно с вдигната нагоре и наведена надолу факла, символизиращи контраста на сезоните, на деня и нощта (**Обр. 1–7**). Съществуващите различия в мястото на сцената и на отделните персонажи в нея служат за основа на изградената типология на култовите релефи (Campell 1954, 1–60).

В последните години много от елементите в иконографията на митраистичните релефи претърпяха реинтерпретация, свързана с предположението за астрономическо обяснение на сцените. Тауроктонията се свързва с определени съзвездия и тяхното положение през годината (Beck 1977, 1–17; 1984, 2002–2115; Ulansey 1991, 105–146).

Въпреки това митраистичните храмове – спелеуми (σπηλεόν), т.е. пещери остават без достатъчно задоволително символично тълкува-

не. Настоящото кратко изложение има за цел да даде насока при интерпретирането на тези храмове и тяхното значение. Стремещът ни е да опознаем (доколкото мистериите на Митра са познаваеми) тази част от култа – символиката на пещерата, в която се извършват тайните ритуали, и която е изобразена в митраистичните релефи, откривани на територията на цялата Римска империя, включително в древните тракийски земи.

Действието на бикоубийството се развива в пещера. Пещерата, изобразявана чрез различни способности, е задължителен елемент от иконографската схема на релефите, свързани с култа към Митра (**Обр. 1–4**). Освен в централното поле, сцени свързани с легендите за Митра са изобразявани в долния и горния регистър на релефите. Долният регистър обикновено е съставен от две, три или четири сцени. Те са разделени, като са покрити с дъговидни рамки, които също символизират пещера (**Обр. 5–6**).

Адептите извършват ритуалните практики именно в пещери или в храмове, наподобяващи пещери (т.нар. спелеуми). Всъщност, култовите релефи са умалени копия на митраистичните храмове.

В Римската империя е открит значителен брой храмове на митраизма. Съвременната наука нарича тези сгради митреуми. В античността обаче те са наричани най-често *spelaeum*, *specus* или просто *templum*, *sacrorum*. Названията са различни по звучене, но са тъждествени в своята същност. Култовите места на митраизма са в естествени пещери или в специално построени сгради, които са засводени така, че да напомнят пещера (**Обр. 8**). В цялата империя те се характеризират с почти непроменящи се особености³ (Бобчев 1955, 212). На нивото на тогавашния терен е разположен пронаосът. Пред тази зала се издигала колонада. В дъното на пронаоса се намирала врата, през която се преминава, за да се стигне до помещението, в което е разположено стълбището към целата. От това помещение (*apparatorium*) или направо от пронаоса се слиза в самото светилище. Същинската цел, която задължително е със своесто покритие заради особеностите на култа, е правоъгълно помещение, на което по двете дълги страни са разположени каменни банки, чиято горна площ е наклонена. На това място се излягат присъстващите, докато участват в церемониите или свещените угощения. В дъното на храма, т.е. в най-западната част на митреума, е абсидата, в която е поставен олтарният релеф на Митра-Бикоубиец, а пред него обикновено е поставен олтар, на който е горял свещения огън (**Обр. 9**).

Характерно за всички спелеуми са техните малки размери. Очевидно те са предназначени за малък брой посветени. Изключение правят само няколко митреума⁴.

Митреуми се откриват и в днешните български земи, някога част от римските провинции Долна Мизия и Тракия. По същото време митраизмът е най-разпространеният източен култ в древните тракийски земи.

Скалният митреум край с. Крета несъмнено е свързан с последователите на култа от Oescus (Велков 1934, 82–91). Подходящите природни условия спомогнали за направата на спелеум. За съжаление митреумът е разрушен веднага след неговото откриване и днес разполагаме единствено с информацията от публикацията и данните, които ни дават част от паметниците, открити в пещерата. Митреумът е издълбан на около 2 м над околния терен. Ориентацията е източна. Дължината му е 7 м, а ширината – 6 м. В дъното на спелеума е издълбана полукръгла ниша, а до нея – втора, по-малка, в която е открит култовият релеф на Митра-бикоубиец и трите жертвеника с надписи (**Обр. 3**). Епиграфските данни от посвещенията сочат, че е съществувал във втората половина на II в. и първата половина на III в.

През 1984 г. в близост до стените на Novaе е открито светилище. Разположено е на югозапад от лагера. Различават се два строителни периода. Според В. Найденова първият строителен период се свързва със съществуването на малък митреум, ориентиран изток-запад (Najdenova 1990, 607–608; Naydenova 1994, 225–228; 1999, 119–120). Останките от този период са незначителни. На подовото ниво са открити монети, най-ранните, от които са от управлението на Веспасиан – емисии от 75–79 г., а най-късните от времето на Гордиан III – емисии от 241–243 г. Следователно първият период от съществуването на храма може да отнесем към края на I в. – началото на II в., т. е. точно по времето на проникване на митраизма в Долна Мизия. Novaе е един от първите центрове на разпространение на култа (Najdenova 1989, 1398–1422). Вероятно светилището е просъществувало като митреум до средата на III в., когато от варварските нашествия са унищожени всички сгради извън лагера.

Съществуването на митреуми в провинциите може да се допусне по индиректен начин. За съжаление епиграфските паметници не ни дават директна информация, свързана със съществуването на светилища. Ти-

път, размерите и сравнително големият брой на паметниците ни кара да предположим съществуването на митреуми в Oescus, Montana, Novae, Nicopolis ad Istrum, Pautalia, Serdica, Bessapara, Philippopolis. Според В. Найденова (Najdenova 1989, 1402), откритата в Serdica сграда, интерпретирана от арх. С. Бобчев (Бобчев 1955, 206–216) като митреум не може да се свърже с митраизма. Засега единственият сигурно регистриран митреум в нашите земи е пещерата в каменните кариери край с. Крета, в близост до Oescus.

Според Фр. Кюмон обичаят да се посвещават на бога планински пещери е явно наследство от времената, когато човек все още не е строил храмове (Cumont 1913, 133). Следователно легендите, чийто герой е Митра, са създадени в една много древна епоха. Белгийският учен приема, че тавроболията както и много други ритуали на източния култ са отживелица от примитивното минало, възприета от една мистична теология с цел да обслужва нравствените ѝ внушения.

Според този натурализъм пещерата, която е част от Земята, може да се разбира като женското начало на света. От своя страна бикът е мъжкото начало. Със своята кръв, в която според едно доста широко разпространено вярване пребивава жизнената енергия, животното опложда Земята. Според маздейската религия бикът е първото животно, от което след смъртта му се раждат всички останали растения и животни. В действителност в много от митраистичните култови релефи от опашката на бика или от кървящата му рана израстват житни класове (Ver-maseren 1960, 2251).

Но тези древни традиции на една все още груба и примитивна цивилизация съжителстват и се проявяват в мистериите редом с една изтънчена теология и извисена духовност.

Както отбелязахме по-горе, култът към Митра не остава затворен само в рамките на иранското плато. Още преди разрастването на Персийската империя маздеизмът се разпространява на запад. При това своето движение върху митраизма оказват силно влияние халдейските астрономически знания и астрологически вярвания. В Месопотамия многобройните фигури и елементи, свързани с култа към Митра, придобиват астрономически символизъм. Според част от изследователите, посветили трудове върху митраизма, тази астрономическа образност само забавлява неофитите, но не крие езотеричните тайни на култа. Съвременните

проучвания обаче показват, че в този символизъм трябва да се търси същността на доктрината на култа (Ulansey 1991). Това се твърди не само от съвременните учени, но се потвърждава и от коментарите на някои от античните философи.

В „Пещерата на нимфите” (De antro nympharum) Порфирий ни разкрива, че почитателите на персийския култ практикуват своите мистерии в пещери. Опирайки се на едно твърдение на Евбул, Порфирий твърди, че пръв Зороастър (Заратустра) посвещава на Митра пещера в планините на Персида. За него тя представлявала „изображение на космоса, чийто демиург бил именно Митра” (De antro nympharum, 5–6)⁵. Всичко било така подредено в нея, че да символизира космическите първостихии и посоките на света. След Зороастър традицията на посвещението продължила чак до изчезването на митраизма в естествени или изкуствено изградени пещери. Според Порфирий пещерите не само представляват изображение на космоса, но и те самите са посветени на него. Философът неоплатоник смята, че това е съвсем естествено, тъй като за символ на материята, от която е изграден космосът, се смята земята, а щом като тя представлява материята, то възникналият от нея космос би трябвало да е символизиран именно от пещерите. Като доказателство за тази символна връзка Порфирий изтъква, че пещерите са сродни (или срастнали) със земята. Отвън те са обгърнати от скала, а отвътре са кухи. От своя страна космосът също е обвързан с материята, тъй като тя е инертна и в нея се отпечатва всяка форма. Оттук и съвсем естествено тъмните, влажни и безформени пещери са възприети като символ на космоса. А че космосът и космическите тела са обожествени още в Иран ни разкрива Авеста и по-точно Яшт Х, посветен на Митра – „ние почитаме звездите, луната и слънцето” (Яшт Х: 145).

В тази връзка можем да добавим, че светлината, извираща от небето, възприемано като твърд свод, се превръща в митологията на магите в Митра, раждащ се от скалата – ето защо го назовават „роден от Камъка” (*petra genetrix*) (**Обр. 10**)⁶. Както бе посочено по-горе, според Порфирий пещерите, в които се извършват митраистичните свещенодействия, представляват изображения на Космоса гледан отвътре. Но ако пещерата символизира Космоса видян отвътре, то тогава скалата, от която се ражда Митра трябва да символизира Космоса видян от външната му страна. Раждането на Митра от скалата представя

идеята, че той е в някакъв смисъл по-голям от Космоса. Раждането му от скалата представя началото на неговото присъствие в трансцедентното пространство отвъд Космоса, тъй като като негов създател той не може да се съдържа вътре в него.

Според нас култът към планетите и съзвездията, чиито ход определя земните събития, и към четирите елемента, чиито безкрайни комбинации произвеждат всички природни феномени, се свежда в крайна сметка до обожествяване на принципите и явленията, възприети от античната наука, и в този смисъл теологията на мистериите представлява религиозен израз на римската физика и астрономия. Тази теоретична образност има за цел да обожестви цялата видима и невидима природа. Боговете са навсякъде в ежедневиия живот и будят непрестанно мистични емоции.

В заключение може да се каже, че анализът на съставните части на митраизма показва стратификациите на една съвкупност, съставена от бавно наслагвани етажи. Основата на тази религия е вярата на древния Иран, откъдето тя води своя произход. Над този маздейски субстрат под въздействието на Месопотамия са се отложили семитските доктрини. По-късно са дали своето отражение и местните вярвания на Мала Азия и част от елинските идеи. Така сложният култ, в който са се смесили толкова разнородни елементи, става израз на сложната цивилизация, която процъфтява по времето на неговото разпространение.

БЕЛЕЖКИ

¹ Първото отъждествяване на Митра със Слънцето откриваме в библиотеката на Ашурбанипал – R. III, 69, 5, 1.72.

² Разнообразните влияния са проследени от Cumont 1913, 26–35.

³ Частите на храма са изброени в CIL III 1096; CIL III 2960

⁴ Сармизегетуза – 28 м дължина; Карнунт – 23 м; Страсбург – 15 м

⁵ Преводът на античния автор на български език е дело на Владимир Маринов – „Порфирий. Пещерата на нимфите (превод от старогръцки и бележки)”. София, 2000.

⁶ Раждането на Митра от скала се вижда и в горния десен ъгъл на Обр. 5-7.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Бобчев, 1955: С. Бобчев. Един митреум в Сердика. – Известия на Археологическия институт, 19, 1955, 207–216.

Велков, 1934: И. Велков. Светилището на бог Митра при с. Крета. – Известия на Археологическия институт, 8, 1934, 82–91.

Beck, 1977: R. Beck. Cautes and Cautopates: Some Astronomical Consideration. – Journal of Mithraic Studies, 2, 1977, 1–17.

Beck, 1984: R. Beck. Mithraism since Franz Cumont. – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, 2, 17.4, Berlin-New York, 1984, 2002–2115.

Campell, 1954: L. Campell. Typology of Mithraic Tauroctones. – Berytus, 11, 1954, 1–60.

Campell, 1968: L. Campell. Mithraic Iconography and Ideology (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, 11). Leiden, 1968.

Cumont, 1896–1899: Fr. Cumont. Textes et Monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, I–II, Bruxelles, 1896–1899.

Cumont, 1903: F. Cumont. The Mysteries of Mithra. London, 1903.

Cumont, 1913: F. Cumont. Les mystères de Mithra. Bruxelles, 1913.

Najdenova, 1989: V. Najdenova. Mithraism in Lower Moesia and Thrace. – In: Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, 2, Berlin-New York, 18.2, 1989, 1398–1422.

Naydenova, 1990: V. Naydenova. Le mithraeum récemment découvert à Novae. Dans: Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie 1988. Mainz, 1990, 607–608.

Naydenova, 1994: V. Naydenova. Un sanctuaire syncrétique de Mithra et de Sol Augustus découvert à Novae. – Dans: Studies in Mithraism. Storia delle regioni, 9, Roma, 1994, 225–228.

Naydenova, 1999: V. Naydenova. Le culte de Mithra à Novae (Mésie inférieure). – In: Der Limes und der unteren Donau von Diokletian bis Herakleios. Sofia, 1999, 117–120.

Ulansey, 1991: D. Ulansey. The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in Ancient World. Oxford, 1991.

Vermaseren, 1956-1960: M. J. Vermaseren. Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae, I–II. Hague Comitatus, 1956–1960.

Обр. 1. Релеф на Митра от с. Гиген, Плевенско

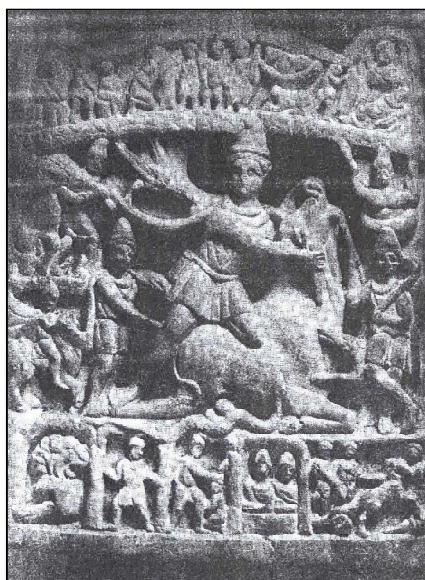
Обр. 2. Релеф на Митра от с. Гиген, Плевенско

Обр. 3. Централен култов релеф на Митра от светилището край с. Крета, Плевенско

Обр. 4. Релеф на Митра от Плевен

Обр. 5. Релеф на Митра от с. Куртово Конаре, Пловдивско

Обр. 6. Централен култов релеф на Митра от светилището край с. Таваличево, Кюстендилско

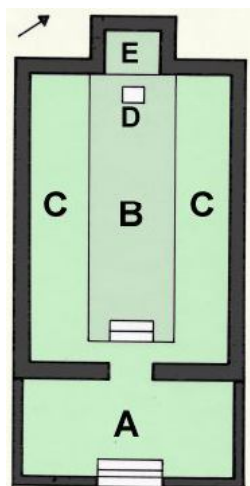

Обр. 7. Релеф на Митра с неизвестно местонамиране в Тракия

Обр. 8. Митреумът под базиликата Сан Клементе в Рим

Обр. 9. Идеален план на митреум: А – предверие; В – същинска цела; С – банки за излягане на мистите; D – място за олтара, на който е горял свещения огън; Е – място за централния култов релеф на Митра

Обр. 10. Релеф на Митра (*petra genetrix*) от с. Ветрен, Пловдивско